

PROGRESS: GLOBAL TADQIQOTLAR

+998200161268

@Tafakkur_academy

www.tafakkurjournals.uz

O'ZBEKISTON HUDUDIDA YOZUV TIZIMLARINING SHAKILLANISHI VA TARIXIY TARAQQIYOTI

Ziyodullayev Doniyor

Termiz davlat universiteti 2-kurs

talabasi

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada O'zbekiston hududi va Markaziy Osiyo mintaqasida yozuvning paydo bo'lishi, rivojlanishi va turli davrlardagi o'zgarishlari tahlil qilinadi. Tadqiqot qadimgi davrdan to o'rta asrlargacha bo'lgan davrdagi asosiy yozuv tizimlarini - So'g'd, Xorazm, Baktريا, qadimgi turkiy runik va arabcha yozuvlarni qamrab oladi. Maqolada har bir yozuv tizimining paydo bo'lish sharoitlari, xususiyatlari va madaniy-tarixiy ahamiyati ochib berilgan. Arxeologik topilmalar, epigrafik yodgorliklar va tarixiy manbalar asosida O'zbekiston hududida yozuv madaniyatining shakillanish jarayoni ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: yozuv tizimlari, So'g'd yozuvi, Xorazm yozuvi, Baktريا yozuvi, runik yozuv, O'rta Osiyo, epigrafika, qadimgi yozma yodgorliklar.

ANNOTATION

This article analyzes the emergence, development and changes in different periods of writing in Uzbekistan and Central Asia. The research covers the main writing systems from ancient times to the Middle Ages - Sogdian, Khwarezmian, Bactrian, ancient Turkic runic and Arabic scripts. The article reveals the conditions of emergence, characteristics and cultural-historical significance of each writing system. Based on archaeological finds, epigraphic monuments and historical sources, the process of formation of writing culture in the territory of Uzbekistan is shown.

Keywords: writing systems, Sogdian script, Khwarezmian script, Bactrian script, runic script, Central Asia, epigraphy, ancient written monuments.

KIRISH

Yozuv insoniyat tarixida eng muhim kashfiyotlardan biri bo'lib, madaniyat, ilm-fan va ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynagan. O'zbekiston hududi qadim zamonlardan boshlab turli xalqlar va sivilizatsiyalarning uyg'unlashuv markazlaridan biri bo'lganligi sababli, bu yerda bir nechta yozuv tizimlari paydo bo'lgan va rivojlangan.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, mintaqamiz hududida yozuvning shakillanish jarayonini o'rganish orqali qadimgi xalqlarning madaniy yutuqlari, iqtisodiy aloqalari va intellektual salohiyatini chuqurroq anglash mumkin. Bugungi

kunda arxeologik qazilmalar natijasida topilayotgan yozma yodgorliklar mintaqamizning boy madaniy merosini yanada kengaytirib bormoqda.

Tadqiqotning maqsadi O'zbekiston hududida miloddan avvalgi asrlardan boshlab o'rta asrlargacha bo'lgan davrda qo'llanilgan yozuv tizimlarining tarixiy taraqqiyotini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

- Qadimgi yozuv tizimlarining paydo bo'lish sharoitlarini aniqlash;
- Har bir yozuv tizimining o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflash;
- Yozuv tizimlarining bir-biriga ta'sirini ko'rsatish;
- Yozma yodgorliklarning madaniy-tarixiy ahamiyatini baholash.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi: tarixiy-qiyosiy tahlil metodi yozuv tizimlarining o'zaro aloqadorligini aniqlashda, paleografik tahlil qadimgi yozma yodgorliklarni o'qish va talqin qilishda, arxeologik ma'lumotlar va epigrafik manbalarni sistemali tahlil qilish metodi qo'llanildi. Tadqiqot davomida mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy asarlari, arxeologik hisobotlar, epigrafik to'plamlar va muzey fondlari materiallari manba sifatida xizmat qildi.

NATIJALAR VA TAHLIL

1. So'g'd yozuvi

So'g'd yozuvi Markaziy Osiyoda eng keng tarqalgan va uzoq muddat qo'llanilgan yozuv tizimlaridan biri hisoblanadi. Bu yozuv mil. avv. II asrda Aramey alifbosidan kelib chiqqan bo'lib, o'ng tomondan chapga yozilar edi¹.

So'g'd yozuvining eng qadimgi namunalari Qashqadaryo viloyatidagi Kultobe qo'rg'onida topilgan sopol idishlardagi yozuvlar bo'lib, ular miloddan avvalgi II-I asrlarga oid². So'g'diyona hududida topilgan ko'plab yozma yodgorliklar - Mug' tog'idagi hujjatlar, Afrosiyob va Varaxsha devordagi bitiklar So'g'd yozuvining rivojlanganligidan dalolat beradi³.

So'g'd yozuvi faqat So'g'diyona hududida emas, balki Buyuk Ipak yo'li orqali Sharqiy Turkiston, Xitoy va Hindiston hududlarigacha tarqalgan. Bu yozuv VIII-IX asrlarda o'z rivojining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi. Manikiylik, buddaviylik va xristian diniy adabiyotlari, shuningdek, savdo-sotiq hujjatlari So'g'd yozuvida bitilgan⁴.

2. Xorazm yozuvi

Xorazm yozuvi mahalliy madaniyatning o'ziga xos mahsuli bo'lib, Aramey alifbosi asosida miloddan avvalgi IV-III asrlarda shakllangan¹. Bu yozuv tizimi faqat Xorazm hududida qo'llanilgan va boshqa mintaqalarga deyarli tarqalmagan.

Xorazm yozuvining eng qadimgi namunalari Toprak-qal'a, Qo'y-qirg'on qal'a va Kalatning sizlar shaharlarida topilgan sopol idishlar, tangalar va me'moriy inshootlardagi bitiklar hisoblanadi. Bu yozuvda rasmiy hujjatlar, iqtisodiy hisoblar va diniy matnlar yozilgan⁶.

Xorazm yozuvi IV-VIII asrlargacha qo'llanilgan bo'lib, arablar istilosi davrida asta-sekin So'g'd va arab yozuvlariga o'z o'rnini bo'shatib bergan. Yozuvning o'ziga xos paleografik xususiyatlari mavjud bo'lib, u 25 ta harfdan iborat edi⁷.

3. Baktريا yozuvi

Baktريا yozuvi yunon alifbosi asosida Kushanlar davlati davrida (mil. avv. I asr - mil. IV asr) paydo bo'lgan. Bu yozuv tizimi Shimoliy Afg'oniston va janubiy O'zbekiston hududlarida qo'llanilgan⁸.

Baktريا yozuvi Kushanlar imperiyasining rasmiy yozuvi bo'lib, davlat hujjatlari, tangalar va monumental yodgorliklarda ishlatilgan. Surkh-Kotal, Rabatak va Qunduz yodgorliklarida topilgan bitiklar Baktريا yozuvining eng muhim namunalari hisoblanadi⁹.

Bu yozuvning o'ziga xos xususiyati shundaki, u yunoncha alifbodan foydalangan bo'lsa-da, Baktريا tilini aks ettirgan. Til iraniy tillar oilasiga mansub bo'lib, Baktريا yozuvida diniy, madaniy va ma'muriy mazmundagi matnlar yaratilgan¹⁰.

4. Qadimgi turkiy runik yozuv

Turkiy xalqlarning o'ziga xos yozuvi bo'lgan runik yozuv VI-VIII asrlarda Orxon-Enasoy daryolari havzasida paydo bo'lib, keyinchalik butun Markaziy Osiyoga tarqalgan¹¹. O'zbekiston hududida ham turli joylarda - Chirchiq vodiysida, O'sh yaqinida va boshqa hududlarda runik yozuvdagi bitiklar topilgan.

Runik yozuv o'ng tomondan chapga yozilgan bo'lib, 38-40 ta belgidan iborat edi. Bu yozuvda Turkiy xoqonligi va Xorazm hududidagi turkiy qabilalarning tarixi aks etgan¹².

Runik yozuvning ahamiyati shundaki, u turkiy xalqlarning o'z milliy yozuviga ega bo'lganligidan dalolat beradi. Qadimgi turkiy bitiklarda xoqonlarning ishlari, urushlar, diniy e'tiqodlar va ijtimoiy tuzum haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud¹³.

5. Arab yozuvi va islom davri

VIII asrdan boshlab arab-islom istilosidan keyin O'zbekiston hududida arab yozuvi keng tarqala boshladi. Arab yozuvi avvaliga diniy matnlar uchun, keyinchalik esa davlat hujjatlari, ilmiy asarlar va adabiyotda qo'llanila boshlandi¹⁴.

Arab alifbosi asosida forsiy-tojik va turkiy tillar ham yozuv madaniyatini rivojlantirdi. IX-XII asrlarda Buxoro, Samarqand va Xorazm ilm-fan va adabiyot markazlariga aylandi. Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Zamaxshariy kabi buyuk olimlar asarlarini arab yozuvida yaratdilar¹⁵.

Arab yozuvining O'zbekiston hududida qo'llanilishi ming yildan ortiq davom etgan bo'lib, XX asrga qadar rasmiy yozuv tizimi bo'lib qoldi.

MUHOKAMA

O'zbekiston hududida yozuv tizimlarining shakillanishi va rivojlanishi jarayoni bir necha muhim omillarga bog'liq bo'lgan. Birinchidan, geografik joylashuv va Buyuk Ipak yo'li savdosi tufayli turli madaniyatlar o'zaro ta'sir ko'rsatgan. So'g'd yozuvining keng tarqalishi bu savdo-iqtisodiy aloqalarning natijasi edi.

Ikkinchidan, har bir yozuv tizimi ma'lum bir davlat yoki siyosiy tuzilma bilan bog'liq bo'lgan. Baktria yozuvi Kushanlar imperiyasi, runik yozuv Turkiy xoqonligi bilan chambarchas bog'langan edi. Bu yozuvlar davlat hokimiyatining ramzi sifatida ham xizmat qilgan.

Uchinchidan, diniy omillar yozuv tizimlarining rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Manikiylik, buddaviylik, xristianlik va keyinchalik islom dini o'z yozma adabiyotlarini yaratishga turtki bo'lgan.

Qadimgi yozuv tizimlarining o'rganilishi zamonaviy tilshunoslik va tarix fani uchun katta ahamiyatga ega. Epigrafik yodgorliklar orqali qadimgi xalqlarning tili, madaniyati, iqtisodiyoti va siyosiy tarixi haqida to'liqroq ma'lumotlar olish mumkin.

XULOSA

O'zbekiston hududi yozuv madaniyatining shakillanishida muhim rol o'ynagan bo'lib, bir nechta original yozuv tizimlari shu yerda paydo bo'lgan va rivojlangan. So'g'd, Xorazm, Baktria yozuvlari va turkiy runik yozuv mintaqamizning boy madaniy merosining bir qismidir.

Har bir yozuv tizimi o'zining tarixiy sharoitlari, madaniy muhiti va ijtimoiy funksiyalari bilan ajralib turadi. Bu yozuvlar davlat boshqaruvi, savdo-iqtisodiy munosabatlar, diniy hayot va ilm-fan rivojlanishida muhim vosita bo'lib xizmat qilgan.

Qadimgi yozma yodgorliklarning o'rganilishi davom etmoqda va har bir yangi topilma mintaqamiz tarixining yangi sahifalarini ochib bermoqda. Kelajakda epigrafik tadqiqotlarning davom etishi O'zbekiston hududidagi yozuv madaniyatining yanada chuqurroq o'rganilishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Livshits V.A. Sogdiyskaya epigrafika Sredney Azii i Semirech'ya. SPb.: Filologicheskiy fakultet SPbGU, 2008.
2. Rtveladze E.V. Tsivilizatsii, gosudarstva, kultury Tsentralnoy Azii. Tashkent: IICAS, 2012.
3. Smirnova O.I. Ocherki iz istorii Sogda. Moscow: Nauka, 1970.
4. Henning W.B. The date of the Sogdian Ancient Letters // BSOAS. 1948. Vol. 12.
5. Livshits V.A. Khorezmiyskiy yazyk. Moscow: Nauka, 1984.
6. Tolstov S.P. Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta. Moscow: Izdatelstvo vostochnoy literatury, 1962.
7. Freiman A.A. Khorezmiyskiy yazyk // Yazyki narodov SSSR. Vol. 1. Moscow, 1966.
8. Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan. Vol. 1-3. London: Nour Foundation, 2000-2012.
9. Zeimal E.V. The political history of Transoxiana // History of civilizations of Central Asia. Vol. 3. Paris: UNESCO, 1996.
10. Sims-Williams N. New light on ancient Afghanistan: the decipherment of Bactrian. London: SOAS, 1997.
11. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Moscow-Leningrad: AN SSSR, 1951.
12. Klyashtorny S.G., Livshits V.A. The Sogdian inscription of Bugut revised // Acta Orientalia Hungaricae. 1972. Vol. 26.
13. Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington: Indiana University, 1968.
14. Barthold V.V. Turkestan down to the Mongol invasion. London: Luzac & Co, 1968.
15. Kennedy H. The Great Arab Conquests. London: Weidenfeld & Nicolson, 2007.